

доктор історичних наук, професор кафедри історії і теорії держави і права ТНУ імені В. І. Вернадського

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ АВТОНОМІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПРИКЛАДІ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У роботі розглянуті основні приклади національно-релігійних автономних утворень, що діяли в Криму. Дається аналіз причин їх виникнення й існування.

Ключові слова: національно-релігійна автономія, Крим, держава.

В работе рассмотрены основные примеры национально-религиозных автономных образований, действовавших в Крыму. Дан анализ причин их возникновения и существования.

Ключевые слова: национально-религиозная автономия, Крым, государство.

The basic examples of operating in Crimea nationally-religious autonomous educations are in-process considered. The analysis of reasons of their origin and existence is given.

Key words: nationally-religious autonomy, Crimea, state.

Актуальність теми дослідження обумовлена складними процесами оптимізації державного устрою України, пошуками нових форм взаємовідносин центральної й місцевої влади, уточненням форм і рамок місцевого самоврядування на різних його рівнях. Використання досвіду державного будівництва, його ретельний аналіз і можливий в даному випадку синтез найбільш вдалих ідей і рішень обумовлює необхідність вивчення однієї з форм місцевого самоврядування — національно-релігійних автономій.

Складність шляхів розвитку державності Росії впродовж її багатовікової історії історично зумовило включення до її складу різних малих і великих народів, які почасти сповідували інші, іноді не визнані або ж «терпимі» на офіційному рівні в країні релігії. Крім того, Російська імперія часто вводила до свого складу народи, що мали на різних етапах своєї історії певні сталі форми державності. У процесі приєднання їх державний устрій не завжди руйнувався, а частіше включався до складу імперії практично в незмінному вигляді і лише поступово викорінювався

© Змерзлий Б. В., 2011

шляхом впровадження загальноімперських органів влади і управління. Так, до речі, було і з Україною. Органи ж релігійного самоврядування здебільшого продовжували діяти незмінно або ж з незначними змінами аж до 1917 р.

Загалом унітарна держава, Російська імперія впродовж свого існування прагнула до уніфікації свого адміністративно-територіального устрою, централізації влади. Саме тому, як справедливо відзначає відомий російський дослідник проблем автономізму О. О. Кутафін, у Російській імперії не було утворень, офіційно визнаних автономією [1, с. 5]. Безумовно, вченим-юристам це офіційне визнання і не було потрібне — факт залишався фактом. Запеклі дискусії російських учених про необхідність автономії в імперії, можливих її формах, компетенції і межах тривали відносно недовго — з кінця ХІХ до початку ХХ ст., поки їх не зупинили події 1917 р.

Важливою віхою в історії російської державності стало включення і подальша інкорпорація багатомільйонних мусульманських народів. Найбільш активною

фазою на цьому шляху стало приєднання Іваном Грозним Казанського та Астраханського ханств.

У XVIII ст. євразійський простір далі освоювався російською державою. Після знищення Петром I на початку 1710-х рр. татарських мурз Поволжя як стану «татар служивих» єдиною дещо привілейованою групою залишаються дипломати (політичні агенти) і торговці, використувані для відносин із мусульманським Сходом.

Ураховуючи всю важливість цих відносин, татари Сеїтова посаду (Каргали) у 1745 р. першими отримують права корпорації, включаючи свободу віросповідання і звільнення від рекрутської повинності, за умови участі всіх членів корпорації в торгівлі з мусульманським Сходом. Було дано дозвіл на розміщення там тільки двохсот сімей. Каргала отримував права посаду, і там створюється ратуша. Майбутній муфтії Різа Фахретдін відзначав, що вперше після падіння Казанського ханства «відроджувалося офіційно визнане національно-релігійне життя татар».

Таким чином, наприкінці XVIII ст. було досягнуто історичного компромісу між татарською елітою і російською державою. Перш за все визнано офіційний статус ісламу. Мусульмани Внутрішньої Росії і Сибіру отримали релігійну автономію у вельми усиченому вигляді. Головним досягненням була структуризація всіх мусульман Росії, окрім мусульман Криму, в єдину адміністративну одиницю — міллет.

Трохи інакше склалися національно-релігійні автономії на півдні України. Так, наприкінці XVIII ст., після Кучук-канадзького миру, духовним і громадським главою православного християнства півострова був митрополит Ігнатій, а вірмено-григоріанського — архімандрит Петро Маргос. Саме при них було проведено виведення всіх християн із Криму. Тоді ж були закладені основи їх майбутньої автономії. Необхідно також згадати, що для здійснення даної акції кримські християни різних сповідань висунули ряд вимог до російського уряду. Серед них,

зокрема, «для судових розправ і власного розпорядження бути над ними начальником, обраним з них же за вільними голосами, які дають у всьому звіт губернії, перебуваючи під захистом оної від всякої образи їх достоїнств і персон».

Крім того, було висловлено прохання виконувати релігійні обряди за старим звичаєм, тобто в сукупності з іншими проханнями йшлося про певну автономію кримських християн, хоча Ігнатій і мусив надалі підкорятися Синоду [6, с. 58–61; 7, с. 185]. Ці умови були виконані в 1779 р. у вигляді грамоти від цариці від 21 травня за № 14.879 («Дарована Грамота Християнам Грецького закону, що вийшли з Криму в Азовську Губернію на поселення»).

У ній, зокрема, вказувалося, що «Преосвященному Ігнатію, Митрополитові Готському і Кафійському і всьому суспільству Кримських Християн... для купецтва ж, майстрових і промисловців призначаємо до проживання їх тієї Губернії міста Катеринослав і Маріамполь», далі мовилося про серйозні податкові пільги на 10 років. «4. Преосвященному Митрополитові Ігнатію по смерть його Всемилоствейше доручаємо паству всіх цих з ним поселян, що вийшли і надалі виходять з Криму, якому і полягати безпосередньо під Нашим Святійшим Синодом».

«5. Суд і розправу і всю внутрішню Поліцію мати, на підставі генеральних в Державі Нашому узаконень, обраними з вас же за вільними голосами Начальниками, яким і користуватися чинами і платнею по штату Азовської Губернії і бути під апеляцією Намісницького Правління; у селах же... для захисту у всіх потрібних випадках визначаться особливі урядники з Російських, яким в судочинство цих поселян і ні в що не заважати, бути тільки охоронцями їх і заступати» [8, с. 824–825].

14 листопада 1779 р. за № 14.943 була видана «Дарована грамота Християнам Римсько-католицького закону, що вийшли з Криму, в Азовську Губернію на поселення». Починався даний документ словами «Вірному Нашому Патерові Іако-

ву і всій громаді Кримських Християн Римсько-католицького закону всякого звання». За своєю структурою документ був близький до інших подібних законодавчих актів, виданих імператрицею для греків або ж документа під №14.942. Відмінними були лише наступні пункти: «2. Для зручного проживання вашого, за добровільним вашим обранням, відвести під забудову місця, в передмісті міста Катеринослава, де землю вигону користуватися вам взагалі з жителями того міста, без всяких у казну Нашу податків... 4. Патерові Іакову по смерть його Всемилоствейше доручаємо паству всіх, що цих вишли з ним з Криму Римсько-католицького закону Вірмен, і дозволяємо їм будувати церкви і дзвіниці з вільним відправленням в них за законом їх всіх церковних служб і духовних чиноположень, і полягати Патерові і іншим Римсько-католицького закону Духовним чинам в єдиній владі Білоруського Біскупа. 5. Після поселення вашого заснувати Ратушу, яку назвати Католицьким Судом, і в нім проводити суд і розправу з ваших прав і звичаїв, вибираними з вас же по долі начальниками, яким і користуватися чинами і платнею по штату Азовської Губернії і бути під апеляцією Намісницького Правління». Пункт 6 повторює інші, аналогічні вище вказаним документам даровані права [8]. Дані законодавчі акти зберігали свою силу до другої половини ХІХ ст., коли в процесі буржуазних реформ та уніфікації державного устрою були скасовані.

З приєднанням Кримського ханства до Російської імперії основоположним документом, який повинен був покласти початок новому релігійному самоврядуванню мусульман регіону, став іменний указ Катерини ІІ за № 17.174 від 23 січня 1794 р. «Про буття в Таврійській Області Магометанському Духовному Правлінню, під головуванням муфтія». У нім, зокрема, мовилося про призначення кадіаскера Сейту Мегмет Ефенді муфтієм у Таврійській області. У допомогу муфтію назначалися «Абдурагім Ефендія з п'ятьма ще Ефендіями». В указі велілося «вибрати лю-

дей випробуваних у вірності, лагідності і благомислії, які б, під головуванням муфтія складаючи Духовне Правління, мали належний нагляд над всім Духівництвом Магометанським Області Таврійської» [9, с. 482]. У той же час указ не містив точнішої регламентації роботи правління, не окреслював коло його прав і обов'язків. Важливо також вказати, що із створенням Таврійської губернії, згідно з іменним указом від 8 жовтня за № 20.449 «Про поділ Новоросійської Губернії на три Губернії: на Миколаївську, Катеринославську і Таврійську, і про устрій там Судових місць», йшлося про збереження суду для мусульман: «...установлений по особливому штату в 1794 р. Духовний Магометанський Суд, якого перебування нині буде в Сімферополі (Акмечеть), повинні залишитися на колишніх своїх положеннях» [10, с. 290].

Проте тоді з різних причин Магометанське Духовне Правління, а разом з ним суд не були створені, у зв'язку з чим релігійне життя мусульман Криму опинилося в складному становищі, а вирішення різних спірних питань між ними мало відбуватися або в єдиних для всіх громадян державних установах, або, що було найчастіше, на підставі старих законів за участю місцевих релігійних діячів — мулл.

У результаті остаточне рішення про створення спеціального духовного правління для кримських мусульман було ухвалене тільки в 1831 р., коли 23 грудня було опубліковано «Положення про Таврійське Магометанське Духівництво і що підлягають веденню його справи» за № 5033. Так було створено ТМДП, що володіло достатньо широкими правами не тільки у сфері релігійного самоврядування, але й у вирішенні питань власності, спадкоємства, освіти, шлюбно-сімейних справ тощо.

Представники інших релігій, що проживали на півострові, також отримали певні форми національно-релігійного самоврядування, а отже, автономії.

Так, наприклад, для православних греків було створено Перекопське гу-

бернське духовне грецьке правління Новоросійської духовної консисторії. Воно діяло з 1799 по 1832 р. [2, с. 100].

Карасубазарське вірмено-григоріанське духовне правління існувало всього 6 років (з 1844 по 1849 р.) [2, с. 310]. Що стосується вірмен, прихильників римсько-католицького сповідання, то вони, зберігши частково підпорядкування Католикові всіх вірмен, дістали можливість вирішувати деякі питання своєї національно-релігійної громади в Карасубазарському римсько-католицькому суді. Дана установа, хоч і служила місцем суду для римокатоликів, проте не була власне духовним судом. Цей Римсько-католицький суд був за своїми функціями чимсь більш близьким до магістратів і ратуш, тобто був у даному випадку органом місцевого самоврядування виключно для вірмен римокатоликів.

Інакше склалася історія діяльності духовного правління ще одного з малих народів Криму — караїмів. Таврійське і Одеське караїмське духовне правління Таврійського губернатора в м. Євпаторія діяло з 1837 по 1920 р. [2, с. 142].

Довгий час після приєднання Криму до Росії караїми були позбавлені можливості на офіційному рівні створити власну діючу релігійну структуру. Можливо, частково це обумовлювалось складним ставленням Російської держави до євреїв, до яких тривалий час тогочасні нововладці зараховували караїмів. Коли ж на ділі представники всіх конфесій, що існували на півострові, отримали право на створення і діяльність своїх духовних правлінь, караїми звернулися з клопотанням про облаштування стану їх духівництва «і про дарування йому деяких з тих прав, якими користується тамтешнє Магометанське духівництво».

3 березня 1837 р. за № 9991 було опубліковано «Положення про Таврійське Караїмське духівництво». У нім містилися положення про структуру, устрій духовного правління і права караїмського духівництва. У документі вказувалося, що: караїмські духовні можуть бути позбавлені свого звання за вчинки, не суміс-

ні з їх духовними обов'язками, не інакше як внаслідок ясно доведеної вини, за розпорядженням влади, від якої залежало їх затвердження (п. 19); караїмські духовні у всіх інших випадках і справах цивільних і кримінальних підлягають суду за загальними законами Держави, нарівні з людьми, що належать до станів міських або сільських обивателів (п. 20). Як і представникам духовних правлінь інших конфесій, караїмам було доручено ведення метричних книг, укладати і розривати шлюби, самостійно вести господарське життя своїх Синагог. Справи в Таврійському караїмському духовному правлінні пропонувалися до слухання Гахамом. Згідно з п. 37, скарги на вирішення Гахама приймалися і розглядалися місцевим начальством, а якщо і йому важко було ухвалити остаточне рішення, то справа відправлялася до міністра внутрішніх справ, проте мала пройти через канцелярію Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора [3, с. 132–135].

Таким чином, створене в Євпаторії Таврійське і Одеське караїмське духовне правління Таврійського губернатора мало достатньо просту структуру, знаходилося на самофінансуванні караїмів, при цьому володіло і обмеженими правами. Надалі відбулися деякі зміни, що стосувалися устрою і відомства Таврійського та Одеського караїмського духовного правління Таврійського губернатора. Так, наприклад, указом за № 24634 від 13 листопада 1850 р. «Про устрій духовної частини у Караїмів Західних губерній» всіх караїмів, «поселених в Західних губерніях Імперії, зарахувати до відомства Таврійського Караїмського Духовного Правління, з розповсюдженням на них у повній силі Високо затверженого 5 березня 1837 р. (9991) Положення про Караїмське духівництво в Таврійській губернії» [4, с. 203–204].

З початком епохи реформ Олександра II, розумінням необхідності реформування релігійно-конфесійного устрою держави, зміни деяких орієнтирів у релігійній сфері були проведені наступні ре-

формування у відомстві духовного правління караїмів.

Так, 8 квітня 1863 р. вийшов указ «Про ухвали дотично прав Караїмів» (№ 39460). Його основні положення загалом повторювали ті, що діяли з 1837 р., проте вводилися і нові, згідно з якими громадам караїмів після закінчення трьох років надавалось право рішенням 2/3 виборців клопотати про видалення духовної особи. Те ж право надавалося і губернському начальству, «якщо ці духовні особи своїми діями не заслуговують повного схвалення».

У п. 21 уточнювалося, що «Караїмські духовні особи у всіх інших випадках, окрім зазначених в ст. 19, підлягають в справах, як цивільних, так і кримінальних, суду за загальними законами імперії». «Справи, що стосуються і в духовній, і цивільній частині, Гахам розглядає лише у відношенні духовному, надаючи все інше губернському начальству».

У третьому розділі «Про порядок управління духовними справами Караїмів» указувалося, що «справи в Таврійському Караїмському Духовному Правлінні пропонуються до слухання Гахамом» (п. 34). Згідно з п. 37, скарги на рішення Гахама приймалися і розглядалися місцевим начальством, а якщо і йому важко було ухвалити остаточне рішення, то справа відправлялася міністрові внут-

рішніх справ (п. 38) [5, с. 302–306]. Як бачимо, виключалося посередництво інших структур, наприклад того ж самого Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

Таким чином, національно-релігійні автономії в Російській імперії були важливою складовою державного устрою, багато в чому вимушеним елементом у багатонаціональній і поліконфесійній державі. Не використовуючи термін «автономія», законодавець, проте, змушений був, зважаючи на специфіку держави і роль релігійного чинника, наділяти представників окремих конфесій і національностей певними правами на самоврядування. Ці права визначалися окремо в кожному особливому випадку. На жаль, дослідники того часу, а зі зрозумілих причин і радянські учені, не дали визначення даному терміну, приймаючи його, проте, за фактом існування. Таким чином, неврегульованість в юридичній науці терміна «національно-релігійна автономія» обумовлена була швидше політичними причинами, небажанням влади вирішувати існуючі проблеми у цій сфері.

Перспективи подальшого дослідження обумовлені необхідністю вироблення і пошуку оптимальних правових рамок і концепцій створення і діяльності автономій різних типів і форм, визначення їх направленості, ступеня самокерованості, меж місцевого нормотворення.

Література

1. Кутафин О. Е. Российская автономия : монография / О. Е. Кутафин. – М. : ТК Велби, Проспект, 2006. – 768 с.
2. Державний архів в Автономній Республіці Крим : анотований реєстр описів. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. – Сімферополь : Антіква, 2007. – С. 388.
3. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание второе. Т. XII. Отд-ние первое. 1837. – СПб., 1838. – 822 с.
4. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXV. 1850 г. – СПб., 1851. – 762 с.
5. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXXVIII. Отд-ние первое. 1863 г. – СПб., 1866. – 940 с.
6. Хартахай К. Христианство в Крыму / К. Хартахай // Оттиск из кн.: Памятная книга Таврической губернии. Вып. 14 / под ред. К. В. Ханацкого. – Симферополь : Изд. Губерн. Статист. ком., 1867. – 70 с.
7. Сухарев М. В. Становище православного населення Криму в 70-і – на початку 80-х рр. XVIII ст. / М. В. Сухарев // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 50. – Т. 2. – С. 184–186.
8. ПСЗРИ. С 1649 г. – СПб. : Печатано в Тип. 2 Отд-ния Собств. Его Император. Величества Канцелярии, 1830. – Т. 20. Отд-ние 1-е. 1775–1780. – 1034 с.
9. ПСЗРИ. С 1649 г. Т. XXIII. С 1789 по 6 ноября 1796. – СПб., 1830. – 969 с.
10. ПСЗРИ. С 1649 г. Т. XXVII. 1802–1803. – СПб., 1830. – 1122 с.